

XORAZM OLMA NAVLARI AHAMIYATI, ULARNING URUG‘ VA MEVA HOSILDORLIGI

B.S. Islomov

Sh.Rashidov nomli SamDU, Botanika kafedrası dotsenti,

S.Sh. Sharipova

Botanika kafedrası Magistranti,

I.M. Mirzayeva

UrDU Biologiya kafedrası Magistranti.

ANNOTATSIYA

Olma-Malus yetishtirishda madaniy olma navlari. Xorazm vohasida yetishtiriladigan olma navlari va hosildorligi.

Kalit so‘zlar: Olma, Golden Delishes, Renat Semerenko, Star Krimson, Oq po‘zmarin.

KIRISH

O‘zbekiston hududi qadim zamonlardan e‘tiboran juda ko‘p mevali madaniy o‘simliklarning navlari bilan tanilgan makonligi bilan ajralib turadi. Ayniqsa Xorazm vohasi o‘zining shirin qovunlari - tarvuzlari, hamda mevali daraxtlarining mevasining shirinligi bilan butun dunyoga mashhurdir. Uzoq yillar davomida vohada yetishtirilgan qovunlarning va boshqa o‘simliklarning navlari, afsuski sobiq ittifoq davrida e‘tiborsizlik tufayli yo‘q qilib yuborildi.

Muhtaram Prezidentimiz tomonidan ushbu sohani yanada rivojlantirish, jadallashtirish bo‘yicha bir qator qaror va farmoyishlarning imzolanishi O‘zbekiston hududida qadimdan insonlarning fidokorona mehnatlari tufayli yetishtirilgan qimmatbaho navlarning saqlanishi, topilishi, ko‘paytirilishi, biologik xususiyatlarini chuqur o‘rganib introduksiya masalalarining yechilishi sohasida olib borilayotgan ishlarni ancha jadallanishiga olib keldi.

Xorazm vohasida dehqonlar va olimlar tomonidan mevali daraxtlarning ham bir qancha qimmatbaho navlari yaratilgan. Shu jumladan olma navlari ham. Xorazm olmalari o‘zining ta‘mi, xushbo‘yliligi, rangi, zararkunanda hashoratlarga chidamliligi, uzoq vaqt o‘zining ajoyib xususiyatlarini saqlagan holda tura olishi, bozorgirligi bilan ajralib turadi.

Olmalar (*Malus L.*) — ra'nodoshlar (*Rosaceae*) oilasiga mansub, barg to'kuvchi daraxtlar yoki butalar turkumi; urug'li meva daraxti. Shimoliy va janubiy yarim sharning mo'tadil mintaqalarida olmaning 25— 30 turi, jumladan, O'rta va Sharqiy Osiyo, O'rta Osiyo va Kavkazda 10 turi tarqalgan. Ekiladigan mevali daraxtlar orasida maydoni jihatidan birinchi o'rinda turadi.

Olma ko'pchiligimizning eng sevimli mevalarimizdan biri. Bunga hayron qolmasayam bo'ladi, chunki u nafaqat g'aroyib ta'mga ega shirin meva, balki shifobaxsh xususiyatga ega ne'mat hamdir. Sharq tabobatining buyuk namoyondasi Abu Ali ibn Sino ham har kuni uxlashdan oldin bitta olma yeyishni tavsiya etgan. Olma turli-tuman vitaminlar, mikroelementlar va boshqa foydali moddalarning makoni hisoblanadi. Uning tarkibida C, B1, B2, P, E vitaminlari, karotin, kaliy, temir, marganes, kalsiy, pektinlar, qand moddasi, organik kislotalar mavjud. Olma tarkibidagi pektin va tegishli tolalar tufayli qondagi xolesterin darajasini kamaytiradi. Bir dona archilmagan olmada 3,5 gr tola, ya'ni bir sutkada organizmga zarur bo'ladigan tolalar me'yoring 10% dan ko'pi mavjud. Archilgan olmada esa tolalar miqdori 2,7 gr ni tashkil etadi. Tolalarning erimaydigan molekulalari xolesteringa yopishib, ularning organizmdan chiqishiga yordam beradi va bu bilan tomirlarning tiqilib qolishi, yurak xurujlari xavfini kamaytiradi. Shu bilan birga olmada pektinlar deb nomlanuvchi eriydigan tolalar ham bor, ular jigarda hosil bo'ladigan ortiqcha xolesterinni biriktiradi va organizmdan chiqarishga ko'maklashadi. Olma po'stlog'ida katta miqdorda kversetin antioksidanti mavjud bo'lib, u C vitamini bilan birga erkin radikallarning organizmga zararli ta'sir ko'rsatishiga xalaqit beradi. Pektin olmaga uning asosiy himoya kuchini beruvchi modda ham hisoblanadi. U organizmga kiruvchi qo'rg'oshin va margimush kabi zararli moddalarni bog'laydi va organizmdan chiqaradi. Olmadagi erimaydigan tolalar ich qotishining oldini oladi va bu bilan yo'g'on ichak saratoni rivojlanishining oldini oladi. Tadqiqotchilar kuniga 2 dona olma iste'mol qilish organizmdagi xolesterin miqdorini 16% ga kamaytirishini aniqlashgan. Xuddi shuncha olma kichik yoki o'rta boshli piyoz va 4 piyola ko'k choy bilan iste'mol qilinsa, yurak xuruji sodir bo'lishi xavfini 32% ga qisqartiradi. An'anaga ko'ra olma me'da buzilishiga qarshi tabiiy vosita hisoblanadi. U ovqat hazm bo'lishini me'yoriga keltiradi. Buning o'z sabablari bor: olmada ovqat hazm bo'lishiga yordam beruvchi olma va vino kislotasi mavjud. Olma urug'lari yod moddasiga juda boy. Agar kuniga 5-6 dona olma urug'i iste'mol qilinsa, yodga bo'lgan bir kunlik ehtiyoj to'liq qondiriladi. Olma avitaminoz, C vitamini miqdori kamayganida, kamqonlikda qo'llaniladi. Nordon olmalar sharbatidan nordon olma temir ekstrakti olinadi. Undan kamqonlikda qo'llaniladi. Bundan tashqari olma siydik kislotasi hosil bo'lishiga to'sqinlik qiladi, qo'l-oyoqlar zirqirab og'rishi, surunkali bod kasalliklarida yordam beradi. Olma qaynatmalari va damlamalarini ichish juda foydali hisoblanadi. Buning

uchun olmani kesib, choyga solib ichishning o'zi ham kifoya. Olmadagi fitonsidlar dizenteriya, tillarang stafilokokk, A grippi viruslarining qo'zg'atuvchilariga nisbatan faol bo'ladi. Fitonsidlarning mikroblarga qarshi faolligi mevaning o'rtasiga qarab ko'payib boradi. Shuningdek olmani infarktdan keyingi davrda iste'mol qilish tavsiya etiladi. Olma sharbati yurak-qon tomir tizimini mustahkamlaydi, aqliy mehnat bilan shug'ullanuvchi kishilar uchun juda foydali. Sharbatda qon hosil qiluvchi elementlar ko'p. Yangi tayyorlangan olma sharbati safro haydash va siydik haydash xususiyatiga ega. Uni gepatoxoletsistit xastaligida, buyrakda tosh yig'ilganida, oshqozon-ichak kasalliklarida, ateroskleroz xastaligida, organizamdagi modda almashinuvi jarayonlari (semirish, artrit, qo'l-oyoqlarning zirqirab og'rishi) buzilganida ichish tavsiya etiladi. Bundan tashqari, olma immun tizimini mustahkamlaydi va qondagi qand miqdorini ushlab turishga yordam beradi. Olmani ho'l meva ko'rinishida iste'mol qilgan ma'qul, biroq biroz termik ishlovdan keyin ham u o'zining oziq moddalarining aksariyatini saqlab qoladi. Olmani po'stidan ajratmaslikka harakat qiling, chunki unda, yuqorida aytib o'tganimizday, juda ko'p miqdorda pektin moddasi va tolalar mavjud. Olma insult xavfini kamaytiradi. Uning bu xususiyati tarkibidagi fenolik kislotalari bilan bog'liq. Ular antioksidantlar guruhiga kiradi. Ushbu kislotalar tomirlarda tromblar hosil bo'lishining oldini oladi. Bir so'z bilan aytganda, olma sharbati sog'liqni mustahkamlash uchun ajoyib vositadir.

Bizning Xorazm viloyati sharoitida olma va uning navlari ustida olib borilgan izlanishlarimiz natijasida quyidagi ma'lumotlarga ega bo'ldik. Bog'larimizda har doim yoqimli olma daraxtining bo'lishi nafaqat mevalari, balki chiroyli daraxt bo'lgani uchun ham rang-barang va zich barglari bilan ko'rk berib turadi. Ammo bunga ega bo'lish uchun olma navlariga qanday g'amxo'rlik qilishni bilish kerak, shunda biz bundan istaganimizcha zavq olishimiz mumkin. Olma daraxtining har xil navlari mavjud bo'lsada, ularning barchasi deyarli bir xil parvarishga muhtoj. Bundan tashqari, ular sovuqqa juda yaxshi bardosh beradigan o'simliklardir, shuning uchun agar siz bog'ingizda har tomonlama foydali o'simlikni xohlasangiz, albatta, olmalardan ekishni maslahat beramiz. Olma bog'lari ham g'amxo'rlikni sevadi. Bular quyidagilarni bilishimizni taqozo etadi: 1.Oлма daraxti bog'ni qaysi joyida ekish kerakligini aniq bilish; 2.Olmani G'arbiy, Markaziy Osiyoning tog'li hududlarida tug'ilgan, bargli o'simlik ekanligini bilishingiz kerak; 3.Mahalliy olmalarning maksimal balandligi 10 metrga yetishi mumkinligini; 4.Garchi ekin ekish paytida juda ko'p o'sishga yo'l qo'yilsa, kam kesilsa, boshqa ekinlarni siqib qo'yishi mumkinligini; 5.Asilda olma mevalarini yig'ishni yengillashtirish uchun uni eng ko'pi bilan 4 metr balandligini ushlab turish zarurligini; 6.Uning gultoji ochiq, gulida nektar ko'pligini, changlanish asosan hashoratlar yordamida bo'lishini; 7.Olmalarning shox-shabbalari yumaloq va juda tarvaqaylab ketganda hosildorlik kamayib, undan tasvirlar shaklidagi, arrasimon

qirg'oqli yoki to'mtoq barglar o'sib chiqib, yuqori yuzasi tishli qirrali va quyuq yashil, pastki qismida esa tuklar paydo bo'lishini; va boshqalarni bilish kerak.

Dunyoda olma turlarining 1000 ga yaqin navlari va kenja navlari mavjud. Biz Xorazm vohasining olma navlarini o'rganish natijasida quyidagi navlarni topishga muvaffaq bo'ldik. Ular quyidagilar: 1. Rimning Apple go'zalligi: - meva po'sti qizil va sariq rangga ega. Kechki nav. 2. Gala olma: - meva po'sti sarg'ish. Kuzgi nav. 3. Oltin mazali olma: - meva po'sti oltin rangga ega va juda suvli. Yozgi nav. 4. Qizil mazali olma: - meva po'sti qizil, shuningdek, suvli go'shtga ega. Yozgi nav. 5. Pippin olma: - meva po'sti och yashil biroz kechki nav. 6. Pulpa Yashil navi - meva po'sti rangi yashil va ozgina kislotali nav. 7. Qizil Grafenshteyn navi. 8. Dilishes navi. 9. Star Krimson navi. 10. Golden delishes –serhosil nav. 11. Renet Semerenko olma navi – qishgi. 12. Jonatan – yozgi va kuzgi olma navi. 13. Alpinist navi qishgi bo'lib, boshqa olma navlari bilan yaxshi changlanadi. 14. Goldenspur –daraxtlari deyarli katta bo'lmaydi, mevasini saqlash oson, xaridorgir. 15. Oq po'zmarin – haqiqiy Xorazm xalqi uchun xos nav bo'lib, Pеспублиkamizning boshqa viloyatlarida deyarli uchramaydi.

Olma daraxti va ularning navlarini yetishtirish juda talabchanlikni, ko'p xizmatlarni talab etmaydi. Biroq, undan sifatli va yetarli miqdordagi meva etishtirishi uchun uning ehtiyojlarini qondirish juda muhimdir. Shunday qilib, biz nafaqat maqsadimizga, balki uning sog'lom daraxt ekanligiga ham erishamiz. Bu daraxt kuniga kamida 6 - 8 soatgacha quyosh nurlariga ehtiyoj sezadi. Sovuqdan zarar ko'rmaydi, ammo ba'zi navlari erta bahorda bo'ladigan sovuqlar ta'sirida, sok harakati boshlanib qolgan gul kurtaklaridan ajralib qolishi mumkin. Agar bog' yaratayotgan hududingiz kichkina joy bo'lsa, siz tanlagan olma navingizni kesishingiz yoki mitti olma navlarini sotib olishingiz kerak bo'ladi. Sug'orishga kelsak, olma daraxtining voyaga yetganidan keyin yiliga 200-300 litr atrofida suv kerak bo'ladi. Imkon qadar suvning tez bug'lanishiga yo'l qo'ymaslik uchun daraxt soyani olganidan keyin sug'orish tavsiya etiladi. Qish paytida, tuproqni muzlashining oldini olish uchun sug'orish tavsiya etilmaydi. O'g'itlar olma daraxtiga foydali bo'lishiga qaramay, daraxt yangi ekilganida ularni qo'llashdan saqlanish kerak. Siz organik kompost qo'shishingiz mumkin, masalan, daraxt ekilganda unga suv bilan birga bahorda va yoz oylarida o'g'itlardan foydalanish lozim. Olma navlarini ekish oralig'i mahalliy navlar uchun kamida 3 metr masofada bo'lishi kerak. Chunki kasallik shoxlari bilan ham tarqaladi va meva yetishtirish uchun salbiy ta'sir qiladi.

Olma daraxtining kesilishi, asosan, uning mevalari og'irligini ko'tarishi uchun kerakli miqdordagi shoxlarga ega bo'lishini ta'minlashdan iborat. Bu juda samarali, shuning uchun daraxt shoxlarning siyraklashtirish vaqti-vaqti bilan bajarilishi kerak bo'lgan tadbirdir. Xorazm olma navlariga zarar keltiradigan eng ko'p ta'sir qiladigan

zararkunandalar quyidagilar: Qizil o'rgimchak, shira, psila, mevali chivin, San-Xose tunlami va mevaxo'r kashtador qo'ng'izlar. Ko'pincha bu hashoratlar keltirib chiqaradigan kasalliklarga qarshi biologik yo'l bilan yoki zarari kam bo'lgan kimyoviy preparatlar qo'llaniladi.

Olma daraxti va uning navlarini mevalari pishgach kuzda va qishda urug'lari bilan ko'paytirilishi mumkin. Ya'ni urug'lar stratifikatsiyadan o'tgach ekiladi. Unib chiqqan nihollar ikkinchi yil bahorda payvandlashga tayyor bo'ladi. Nihol va payvandlar Xorazm sharoitida -12°C sovuqqacha bardosh beradi.

Bizning Xorazm olma navlari bo'yicha kuzatuvlarimiz natijasida olgan ba'zi ma'lumotlarimizni quyida havola etamiz:

Qizil Grafenshteyn Xiva navi –O'zbekistonning deyarli barcha yerlarida uchraydi. Daraxti baquvvat, katta bo'lib o'sadi. Mevasi yoz oxirlarida pishadi. Ko'chati ekilgach, 4-5 yilda hosilga kiradi. Hosildorligi yaxshi. Mevasi yumaloq, chiroyli, rangdor, o'rtacha vazni 100-130gr, biroz qovurg'ali, po'sti hidli, yashil-sariq. Eti sarg'ish oq suvli, shirin xushxo'r. u sovuqqa o'rtacha chidamli nav. Xorazm Delishesi – qishki serhosil olma navi bo'lib, 5-7 yilda hosilga kiradi. Mevasi pishganda to'q-qizil rang oladi. Avgust-sentabr oyi o'rtasida uzib olinadi. Mevasi yirik va o'rta me'yorda, vazni 150-180 gr. Xorazm Jonatan –kuzda pishadigan, barvaqt hosilga kiradigan nav. Daraxtning bo'yi 4,5-5 metr, shox-shabbasi yoyiq holda, diametri 5,9m, meva vazni 100-120gr. Ekilgan ko'chati 4-5 yilda hosilga kiradi, 7-yildan boshlab har bir daraxt 70-80kg dan hosil beradi, 12-14 yoshga kirganda hosil miqdori ikki hissa oshadi. 3.Star Krimson –navining daraxti past bo'ladi, novdalari qisqa va yo'g'on bo'lib, bo'g'in oralari qisqadir. Pakana payvandtagda 3-yili hosil bera boshlaydi. Serhosil, lekin hosili har yili ham bir tekis bo'lavermaydi. Mevasining tashqi ko'rinishi o'ziga rom qiladigan darajada, po'sti tig'iz, dag'al, eti yupqa, qisman po'stining ustida mum dog'lar uchraydi, qizil rang bilan qoplangan. Mevasi iste'mol qilinadigan qismining rangi oq-sariq, donador, qarsildoq, xushbo'y hidga ega bo'lib, kislotasi sezilmas darajada. 4.Golden delishes –serhosil nav, kechpishar, shirin. Daraxti pakana bo'yli, shox-shabbasi dumaloq shaklda, 3-4 yilda hosilga kiradi.5.Renet Semerenko olma navi bilan bir vaqtda gullab, bir tekisda hosil berish hususiyatiga ega. U Renet Semerenko, Jonatan, Alpinist olma navlari bilan yaxshi changlanadi va ularni changlaydi. Mevasining vazni 130-160gr, shakli cho'ziqroq yoki dumaloq cho'ziq bo'lib, rangi oltinsimondir. Meva qobig'ining ustida kulrang dog'lar va ayrim paytlarida zangsimon dog'lar uchraydi. Eti yaltiroq sariq, tig'izligi o'rtacha, xushbo'y. Mevasi avgust oyining oxiri, sentyabr oylari boshida pishadi. Graym oltini –kech pishib yetiladigan olma navidir. Mevasining mazasi juda yaxshi, shakli chiroyli, sariq pillasimon rangda. Ko'chat doimiy yerga ekilganidan keyin, 4-5 yilda hosil bera boshlab, to'liq hosilga 6-7yilda kiradi. Mevasining vazni 70-80gr bo'lib, sentyabrda

pishib yetiladi. 7.Oq ro‘zmarin –bu qishki haqiqiy Xorazm navi bo‘lib, Respublikamizning boshqa viloyatlarida deyarli uchramaydi. Uning hosili joyida va uzoqlarga yuborish uchun yaroqlidir. Daraxti kuchli, piramida shaklida o‘sadi. Mevasining vazni 75-100gr. Daraxt ekilgandan keyin 6-7-yildan boshlab hosil bera boshlaydi. Kuchli payvandtaglarga ulab o‘stirilgan daraxtlar kech hosilga kiradi. Daraxtlar 10-12 yoshga kirganda hosil bera boshlaydi. Hosili sentabr oyining boshlarida terib olinadi. To‘liq hosilga kirgan tuplaridan 250-300 kg gacha hosil terib olish mumkin.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Sh.Rejametov, L.Normuratov, “Meva rezavor va tok ko‘chatlarini tashkil etish” Toshkent-2018.
2. T.E.Ostonaqulov, S.X.Narziyeva, B.X.G‘ulomov “Mevachilik asoslari” Toshkent-2011
3. I.Ergashev “Meva va rezavor meva ekinlari seleksiyasi va navshunosligidan amaliy mashg‘ulotlar” Toshkent-2007
4. www.mirishkor.uz